

PETER DE GROTE

EEN BIOGRAFIE

Robert K. Massie

BEKROOND MET
DE PULITZERPRIJS

Robert K. Massie

PETER DE GROTE

Een biografie

Uitgeverij Omniboek

INHOUD

Stamboom van het huis Romanov, 1613-1917	8
--	---

Deel een: Het oude Moskovië

1 Het oude Moskovië	13
2 Peters jeugd	24
3 'Een zeer intelligente jongedame'	37
4 De Streltsy komen in opstand	44
5 Het Grote Schisma.....	58
6 Peters spelletjes.....	65
7 Sophia's regentschap	78
8 De val van de regentes	91
9 Gordon, Lefort en het Vrolijke Gezelschap	104
10 Archangelsk	120
11 Azov	129

Deel twee: Het Grote Gezantschap

12 Het Grote Gezantschap naar West-Europa	149
13 'Het is onmogelijk hem te beschrijven'	159
14 Peter in Holland	169
15 De Prins van Oranje	181
16 Peter in Engeland	195
17 Leopold en Augustus	207
18 'Die dingen zitten u in de weg'	222
19 Vuur en knoet	232
20 Onder vrienden	250
21 Voronezj en de zuidelijke vloot	259

Deel drie: De Grote Noordse Oorlog

22 Heerser van het Noorden	273
23 Laat de kanonnen beslissen	284
24 Karel XII	295
25 Narva.....	307

26	'We mogen niet in paniek raken'	321
27	De stichting van St.-Petersburg	335
28	Mensjikov en Catharina	346
29	De hand van de autocraat	358
30	Een Pools moeras	370
31	Karel in Saksen	386
32	De hoofdweg naar Moskou	399
33	Golovtsjin en Lesnaja	410
34	Mazeppa	425
35	De strengste winter sinds mensenheugenis	437
36	De troepen worden verzameld	448
37	Poltava	458
38	Overgave bij de rivier	474
39	De vruchten van Poltava	483

Deel vier: Een rol in Europa

40	De wereld van de sultan	497
41	Bevrijder van de christenen op de Balkan	502
42	Vijftig slagen aan de Proet	512
43	De Duitse veldtocht	526
44	De Finse kust	536
45	De Kalabalik	546
46	Het Venetië van het Noorden	558
47	Een ambassadeur doet verslag	569
48	De tweede reis naar het westen	574
49	'De koning is een machtig man...'	586
50	Een bezoek aan Parijs	594
51	De opvoeding van een troonopvolger	602
52	Een vaderlijk ultimatum	614
53	De vlucht van de tsarevitsj	626
54	De toekomst staat terecht	637
55	Karels laatste offensief	656
56	Koning George stuurt een vloot	669
57	De overwinning	679

Deel vijf: Het nieuwe Rusland

58	In dienst van de staat	689
59	Handel per decreet.....	712
60	Vorst onder God.....	726
61	De keizer in St.-Petersburg	738
62	Langs de Kaspische Zee	761
63	Schemering.....	771
	Nawoord	789
	Dankbetuiging	799
	Beknopte bibliografie	801
	Register	807
	Noten	818

DEEL EEN

Het oude Moskovië

HOOFDSTUK 1

Het oude Mosковиë

In het gebied rond Moskou glooit het land omhoog vanaf de rivieren, die in zilveren lussen door het lieflijke landschap liggen. Meertjes en stukken bos liggen verspreid tussen de weilanden. Hier en daar liggen dorpjes, bekroond door de uienkoepel van hun kerken. Mensen wandelen door de velden over zandweggetjes met bermen vol onkruid, en aan de oevers wordt gevist en in de zon geluierd. Er zijn zwemmers in de rivier. Het zijn dagelijkse, al eeuwenoude taferelen.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw leidde de weg voor de reiziger die uit West-Europa kwam, door dit landelijke gebied naar een hoger terrein, bekend als de Mussenheuvels. Wanneer hij vanaf deze heuvelrug op Moskou neerkeek, zag hij 'de rijkste en mooiste stad van de wereld'¹ liggen. Honderden gouden koepels onder een woud van gouden kruisen rezen boven de bomen uit; als hij een moment trof waarop de zon al dit goud bescheen, moest hij zijn ogen dichtknijpen voor het verblindende licht. Onder die koepels de kerken met hun witte muren, verspreid door een stad zo groot als Londen. Op een lage heuvel in het hart van de stad stond de Kremlincitadel, de glorie van Moskou. Drie schitterende kathedralen, een machtige klokkentoren en weelderige paleizen, kapellen en honderden huizen. Omsloten door hoge witte muren, was dit een stad op zich.

In de zomer, als ze schuilging onder groen, leek de stad een reusachtige tuin. Veel van de grotere huizen waren omringd door boomgaarden en parken, en op de onbebouwde stroken, die als brandgangen dienden, schoten gras en struiken op. De stad was uit haar jas gegroeid en breidde zich uit met welvarende voorsteden, die weer eigen boomgaarden, tuinen en kreupelhout hadden. Daarbuiten lagen, zover het oog reikte, de grote huizen en landgoederen van de hoge adel en de witte muren en vergulde koepels van de kloosters in een ruime kring rond de stad, helemaal tot aan de horizon.

Wanneer de reiziger via de stadsmuren van aarde en baksteen Moskou binnenkwam, stond hij midden in het woelige leven van een handelsstad, waar een menigte zich door de straten drong. Winkeliers, handwerkslieden, lanterfanters en haveloze heiligen, dagloners, boeren, priesters in het zwart en soldaten in kleurige kaftans en gele laarzen. Wagens en karren reden moeizaam voort, maar de menigte week uiteen voor een dikbuikige, baardige bojaar, een edelman, te paard, een mooie bontmuts op het hoofd en een kostbare, met bont gevoerde mantel van fluweel of stug brokaat om

het forse lichaam. Op straathoeken vertoonden muzikanten, acrobaten en mannen met gedresseerde honden en beren hun kunsten. Voor elke kerk stonden bedelaars om aalmoezen te jammeren. Voor de herbergen zagen de reizigers tot hun verbijstering soms naakte mannen, die al hun kleren voor drank hadden verkwanseld; op feestdagen lagen anderen, naakt of gekleed, in de modder – dronken.

De dichtste menigten vond men in de wijken rond het Rode Plein. Het zeventiende-eeuwse Rode Plein was iets heel anders dan de stille, met keien geplaveide vlakte die we tegenwoordig aantreffen onder de trossen torenspitsen en koepels van de St.-Basiliuskathedraal en de muren van het Kremlin. Destijds was het een met houtblokken geplaveid marktplein, met huizen en kapellen van hout tegen de muur van het Kremlin, op de plek waar nu Lenins mausoleum staat. Bovendien stonden er op elke hoek van de nu uitgestrekte lege vlakte rijen winkels en kramen, van hout, of met zeildoek, als tenten. Drie eeuwen geleden was het Rode Plein een en al levendigheid. Kooplui schreeuwden de passanten toe, dat ze naar hun waren moesten komen kijken. Ze verkochten fluweel en brokaat of Perzische en Armeense zijde. Anderen verhandelden artikelen van brons, van geel en rood koper en ijzerwaren. In weer andere kramen lag bewerkt leer of aardewerk, talloze houten voorwerpen, stapels meloenen, bergen appels, peren, kisten of manden kersen, pruimen, wortelen, komkommers, uien, knoflook en duimdikke asperges. Venters met handkarren baanden zich nu eens smekend, dan weer vloekend een weg door de massa. Vanaf bladen die mensen aan een touw voor hun buik droegen, werden vleespasteitjes verkocht. Kleermakers en goudsmeden werkten zonder zich aan de drukte te storen. De door barbiers afgeknippte haren werden niet opgeveegd. Ze kwamen terecht op een tapijt van samengeklit haar dat in tientallen jaren was aangegroeid. Op rommelmarkten werden oude kleren, vodden, gebruikte meubels en troep aangeboden. Verder de heuvel af, richting de Moskva, werden dieren verhandeld. Vissen zwommen er in waterbakken. Aan de oever, bij de nieuwe stenen brug, zaten rijen vrouwen gebogen over het water kleding te wassen. Een reiziger uit de zeventiende eeuw merkte op dat sommige vrouwen die met koopwaar op het plein stonden, ook weleens ‘andere waar’² aanboden.

Rond het middaguur kwam er aan de activiteiten een einde. De handel viel stil en de straten liepen leeg. Men begon aan de warme maaltijd, de belangrijkste van de dag. Daarna deed iedereen een dutje. De winkeliers en de marktkooplui sliepen voor hun kramen.

Tegen de schemering, als de zwaluwen over de kantelen van het Kremlin scheerden, ging de stad voor de nacht op slot. De winkels sloten hun zware luiken, wachters stonden op de daken en waakhonden lagen aan lange kettingen. Weinig mensen waagden zich in de donkere straten, die het domein werden van dieven en gewapende bedelaars die eropuit waren in het duister te nemen wat ze overdag niet hadden gekregen. ‘Deze schurken’, schreef een Oostenrijkse bezoeker, ‘staan op de straathoeken en slingeren werpknotsen naar voorbijgangers. Ze doen het zo vaardig, dat

ze zelden missen.³ Elke nacht werden in Moskou wel een paar moorden gepleegd en hoewel het motief meestal doodgewoon diefstal was, waren de daders zo wreed dat niemand het waagde om op hulpgeroep te reageren. Dikwijls durfden de bange poorters niet eens te kijken wat er aan de hand was. 's Morgens werden de lijken door agenten naar een terrein gebracht waar verwanten vermiste personen konden komen zoeken. Alle niet-geïdentificeerde lijken gingen in een massagraf.

Moskou was aan het einde van de zeventiende eeuw een stad van hout. De herenhuizen en de krotten waren uit houtblokken opgetrokken. De unieke bouwstijl en het prachtig beschilderde houtsnijwerk waar ramen, portalen en gevels mee waren versierd, gaven ze een merkwaardige schoonheid, die in niets leek op het saaie metselwerk van de Europese steden. Zelfs het plaveisel was van hout: ruwe balken en dikke planken, die 's zomers dik onder het stof zaten en bij de lentedooi en de septemberregens verzakten in de modder. Zo probeerden de straten van Moskou de voorbijganger houvast te geven, Dat mislukte meestal. 'De herfstregens maken de straten onbegaanbaar voor karren en paarden,' klaagde een orthodox geestelijke, die uit het Heilige Land op bezoek kwam. 'We konden niet naar de markt, want de klei en de modder waren zo diep, dat je er tot aan je oren in wegzakte. Omdat er geen voedsel van het platteland kan worden aangevoerd, stijgen de prijzen enorm. Iedereen, en wijzelf het meest, bad tot God dat Hij de aarde liet bevriezen.'⁴

Het is niet onbegrijpelijk dat Moskou door branden werd geteisterd. Zowel in de winter, wanneer in elk huis primitieve kachels gloeiden, als 's zomers, wanneer het hout door de hitte kurkdroog was, kon een klein vonkje al een ramp veroorzaken. De vlammen sprongen op de wind van het ene naar het andere dak en legden zo hele straten in de as. In 1571, 1611, 1626 en 1671 werden complete stadswijken door grote branden verwoest, zodat er midden in de stad uitgestrekte open plekken ontstonden. Dat waren uitzonderlijke rampen, maar de aanblik van een brandend huis, waar brandweerlieden haastig naastgelegen gebouwen sloopten om het vuur te isoleren, was voor de Moskovieten een alledaagse tafereel.

Omdat Moskou van houtblokken was gebouwd, hadden de bewoners van de stad altijd een voorraad hout voor reparaties en nieuwbouw. Tussen de huizen lagen duizenden blokken opgeslagen; soms lagen ze achter schuttingen verstoep of werden ze met hekken beschermd tegen diefstal. In één wijk lagen op een grote houtmarkt duizenden pasklare onderdelen van houten woningen van verschillende afmetingen klaar. De koper hoefde alleen het gewenste formaat en het aantal kamers op te geven. Dan werden de balken, die allemaal duidelijk genummerd en gemerkt waren, naar de bouwplaats gebracht en gemonteerd. De kieren werden met mos gedicht, een dak van dunne planken werd eroverheen gelegd en de bewoner kon het huis betrekken. Maar de grootste stammen werden apart gehouden. Zij hadden een andere bestemming: ze werden in stukken van 1.80 meter gezaagd, met een bijl uitgehold, ze kregen een deksel en dienden als doodsisten.

Op een heuvel, 40 meter boven de rivier de Moskva, domineerden de torens,

koepels en kantelen van het Kremlin de stad. Het woord 'krem' betekent 'vesting' in het Russisch, en het Kremlin van Moskou was een reusachtige citadel. Aan de voet van de machtige muren lagen twee rivieren en een diepe slotgracht. Die muren waren 3,5 tot 5 meter dik. Ze waren 20 meter hoog en vormden rond de top van de heuvel een driehoek met een omtrek van 2,5 kilometer. Ze omsloten en beschermden zo een ruimte met een oppervlakte van 28 hectare. Op regelmatige afstanden was de muur versterkt met zware torens, twintig in totaal, die allemaal als onneembaar fort ontworpen waren. Maar het Kremlin was niet onneembaar, want boogschutters en lansiers, en later musketiers en kanonniers, kon je door uithongering tot overgave dwingen als het met een bestorming niet lukte. Toch had het laatste beleg, in het begin van de zeventiende eeuw, twee jaar geduurd. Ironisch genoeg waren de belegeraars toen Russen geweest, de verdedigers Polen, aanhangers van een Poolse kroonpretendent, de Valse Dimitri, die de troon in bezit had genomen. Toen het Kremlin eindelijk viel, doodden de Russen Dimitri, ze verbrandden zijn lichaam, en schoten zijn as met een kanon op de muur van het Kremlin richting Polen.

Gewoonlijk had het Kremlin twee heersers, een wereldlijke en een geestelijke: de tsaar en de patriarch. Allebei leefden ze binnen de vesting en elk bestuurde van daaruit zijn eigen rijk. Dicht op elkaar rond de pleinen van het Kremlin lagen regeringsgebouwen, rechtbanken, kazernes, bakkerijen, wasserijen en stallen. Daar vlakbij lagen nog andere paleizen en kantoren en de meer dan veertig kerken en kapellen van het patriarchaat van de Russisch-orthodoxe kerk. In het hart van het Kremlin, boven op de heuvel, stonden vier prachtige gebouwen rond een groot plein – drie sublieme kathedralen en een koninklijke klokkentoren – die zowel toen als nu beschouwd kunnen worden als het hart van Rusland. Twee van deze kathedralen waren, net als de muur van het Kremlin, door Italiaanse architecten ontworpen.

De grootste en imposantste van deze kathedralen was de Maria-Hemelvaartkathedraal waar sinds de vijftiende eeuw alle tsaren waren gekroond. Vier enorme ronde kolommen droegen de uivormige centrale koepel en de vier kleinere koepels zonder het ingewikkelde spinnenweb van muren die vroeger nodig waren voor een dergelijke constructie. Dit gaf weidsheid en ruimte die in Rusland volkomen uniek was, omdat de bouwers de kracht en de schoonheid van de gotische boog niet kenden.

Aan de andere kant van het plein, tegenover de kathedraal, stond de Kathedraal van de Aartsengel Michael, waar de overleden tsaren werden bijgezet. Gebouwd door Alvesio Novi uit Milaan had deze kathedraal aanzienlijk meer Italiaanse invloeden dan de andere twee. In het hart, in een kleine ruimte, lagen Ivan de Verschrikkelijke en zijn twee zoons begraven. Andere tsaren lagen in rijen langs de wanden in met draperieën bedekte kisten.

Tsaar Alexej, vader van Peter de Grote, en twee van zijn zoons, Fedor en Ivan VI, beiden eveneens tsaar, lagen in deze kleine ruimte, maar zij waren de laatsten om daar bijgezet te worden. Peter, de derde zoon van Alexej, zou een nieuwe kathedraal

laten bouwen, in een nieuwe stad aan de Baltische Zee waar hij en alle andere Romanovs begraven zouden worden, op Peter II na, wiens lichaam in het Kremlin ligt, en Nicolaas II, de laatste tsaar, wiens verminkte lichaam in een mijnschacht buiten Jekaterinburg werd gegooid.

De kleinste van de drie kathedralen, de Verkondigingskathedraal met negen torens en drie poorten, is de enige die door Russische bouwmeesters is ontworpen. Het was de privékapel van de tsaren en hun families.

Oostelijk, hoog boven de drie kathedralen oprijzend, stonden de gepleisterde klokkentorens van Ivan de Grote. Onder de hoogste koepel hingen rijen bellen en klokken in vele vormen, uit verschillende metalen gemaakt en met verschillende afmetingen. Zij brachten honderden boodschappen: ze riepen de Moskovieten op tot de vespers, hielpen hen feestdagen herinneren, luidden de droefheid van overlijdens, waarschuwden tegen brand en brachten – wanneer ze weer eens dag en nacht luiden – de buitenlanders tot wanhoop. Maar de Russen waren dol op hun klokken. Op vrije dagen luidden ze de klokken zelf. Het luiden werd dan overgenomen door kerken in de stad.

Na de bouw van de kathedralen begonnen de Italiaanse architecten aan de paleizen. Ivan de Grote liet in 1487 het eerste stenen paleis bouwen: het Facettenpaleis dat voornamelijk een werkpaleis was, en daarom liet Ivan een tweede paleis neerzetten om in te wonen. Dit gebouw van vijf verdiepingen heette het Terempaleis. In de zestiende eeuw werd het ernstig door brand beschadigd, maar tsaar Michael en zijn zoon Alexej getroostten zich grote inspanningen om het te laten restaureren.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw werden de koninklijke vertrekken bewoond door de tweede Romanov tsaar, ‘de grote heer, tsaar en grootvorst, Alexej Michajlovitsj, van heel Wit-Rusland, autocraat’. Deze verheven figuur, die onbereikbaar was voor het volk, had de status van halfgod. Een Engels gezantschap dat hem in 1664 kwam bedanken voor zijn steun aan hun uit ballingschap teruggekeerde koning Karel II, was diep onder de indruk van de aanblik van tsaar Alexej op zijn troon:

‘De tsaar straalde als een fonkelende zon, indrukwekkend op zijn troon, met zijn scepter in zijn hand en zijn kroon op het hoofd. De troon was van massief verguld zilver en de bovenkant ervan was ingenieus bewerkt met verscheidene ornamenten en piramiden. En omdat de troon zeven of acht treden boven de vloer geplaatst was, liet hij de vorst in superieure majesteit uitkomen. Zijn kroon, die hij droeg boven op een met zwart sabelbont gevoerde muts, was helemaal met edelstenen bedekt en liep uit in de vorm van een piramide, op de spits door een gouden kruis bekroond. Ook de scepter was met glinsterende juwelen bedekt, zijn mantel was er ook van boven tot onder mee bezet, net als zijn kraag.’⁵

De Russen hadden van jongs af geleerd hun heerser als een goddelijk schepsel te beschouwen. Spreekwoorden gaven blijk van deze zienswijze: ‘Alleen God en de tsaar weten het’; ‘Eén zon schijnt aan de hemel, de Russische tsaar schijnt op aarde’; ‘Door God en de tsaar is Rusland sterk’; ‘Naar God is het ver omhoog; naar de tsaar is het ver weg.’

Een ander gezegde, ‘De vorst is de vader, de aarde de moeder’, verbond wat de Russen voor de tsaar voelden met hun gevoel voor het land. Het land, de aarde, het moederland, ‘rodina’, was vrouwelijk. Niet het maagdelijke meisje, maar de eeuwige, rijpe vrouw, de vruchtbare moeder. Alle Russen waren haar kinderen. In zekere zin was het Russische land lang voor het communisme al gemeenschappelijk bezit. Het behoorde de tsaar toe, die de vader was, maar ook het volk, zijn gezin. De tsaar kon erover beschikken – hij kon de adel grote stukken land geven – maar toch bleef het land het gemeenschappelijke bezit van de nationale familie. Wanneer het land bedreigd werd, was iedereen bereid ervoor te sterven.

In dit model was de tsaar de vader, ‘batjoesjka’, van het volk. Zijn autocratische heerschappij was patriarchaal. Hij richtte zich tot zijn onderdanen als tot zijn kinderen en had dezelfde onbepaalde macht die een vader over zijn kinderen heeft. Het Russische volk kon zich geen beperkingen van de macht van de tsaar indenken, want ‘wie anders dan God kan grenzen stellen aan het gezag van een vader?’ Gaf hij een bevel, dan gehoorzaamden ze, zoals men het bevel van zijn vader moet opvolgen. Soms kreeg het eerbetoon aan de tsaar slaafse, byzantijnse vormen. Russische edellieden die de tsaar begroetten of gunsten van hem ontvingen, wierpen zich voor hem ter aarde en raakten met hun voorhoofd de grond aan. Artemon Matvejev, de voornaamste minister en een goede vriend van de tsaar, richtte zich als volgt tot hem: ‘Wij smeken u, wij, uw slaaf Artjomoesjka Matvejev, en deze onbeduidende wurm, mijn zoon Andrijoesjka, voor de hoge troon van Uwe Koninklijke Majesteit, terwijl wij in het stof buigen (...)’⁶ Wie de tsaar aansprak moest heel zijn uitvoerige, officiële titel gebruiken. Het per ongeluk weglaten van een enkel woord kon daarbij worden opgevat als een gebrek aan eerbied, wat haast gelijkstond aan verraad. De gesprekken van de tsaar zelf waren heilig: ‘Eenieder die onthult wat in het paleis van de tsaar wordt gezegd, moet dat met de dood bekopen,’⁷ verklaarde een Engelse bewoner van het paleis.

De halfgod die deze titels voerde en die een kroon met een vlechtwerk van ‘trossen diamanten zo groot als erwten, lijkend op trossen glinsterende druiven’⁸ op het hoofd had, deze drager van de met goud, parels en smaragden geborduurde mantel, was in feite een weinig pretentieuze sterveling. Tsaar Alexej werd in zijn tijd erkend als ‘tjajsji tsar’, de kalmste, zachtmoedigste en vroomste van alle tsaren, en toen hij in 1645 op zijn zestiende zijn vader opvolgde, stond hij al bekend als de ‘jonge monnik’. Hij was langer dan de meeste Russen, ruim 1,80 meter, goedgebouwd en neigde tot corpulentie. Zijn ronde gezicht werd omlijst door lichtbruine haren, een snor en een golvende, bruine baard. Ook zijn ogen waren bruin; ze konden hard zijn als hij

kwaad was en warm van genegenheid of religieuze nederigheid. ‘Zijne Keizerlijke Majesteit is een welgeschapen persoon, ongeveer twee maanden ouder dan koning Karel II,’⁹ berichtte zijn Engelse arts, dr. Samuel Collins, die erna ook meldde dat zijn ‘meester’ streng was in zijn straffen, maar erg op de liefde van zijn onderdanen was gericht. Toen iemand er bij hem op aandrong dat desertie voor iedereen de doodstraf zou moeten betekenen, antwoordde hij: ‘Dat is lastig, want God heeft niet alle mensen evenveel moed gegeven.’¹⁰

Hoewel hij tsaar was, leidde Alexej in het Kremlin meer het leven van een monnik. Om 4 uur ’s morgens wierp hij zijn deken van sabelbont van zich af en kwam in hemd en onderbroek uit bed. Hij kleeedde zich aan en ging naar de kapel naast zijn slaapkamer om daar twintig minuten lang te bidden en godsdienstige boeken te bestuderen. Nadat hij de iconen had gekust en met wijwater was besprenkeld, verliet hij de kapel en stuurde een kamerheer naar de tsaritsa om haar goedemorgen te wensen en naar haar welzijn te informeren. Even later ging hij naar haar kamer en begeleidde haar naar een kapel, waar ze samen het ochtendgebed en de vroegmis bijwoonden.

Intussen hadden bojaren, regeringsambtenaren en secretarissen zich in een openbaar voorvertrek verzameld om de komst van de tsaar af te wachten. Zodra zij ‘de heldere ogen van de tsaar’¹¹ zagen, bogen ze diep, sommigen wel dertigmaal, als dank voor toegekende gunsten. Alexej luisterde enige tijd naar rapporten en verzoeken, en om ongeveer 9 uur ’s morgens ging de hele groep een twee uur durende mis bijwonen. Tijdens de dienst zette de tsaar de gesprekken met zijn bojaren voort, waarbij hij bestuurszaken afhandelde en instructies uitvaardigde. Alexej sloeg geen enkele godsdienstoefening over. ‘Als hij gezond is, gaat hij erheen,’ zei dr. Collins. ‘Als hij ziek is, wordt de dienst op zijn kamer gehouden. Op vastendagen bezoekt hij altijd nachtelijke gebedsdiensten, waarbij hij vier, vijf of zelfs zes uren achtereen staat en zich ter aarde werpt, soms wel duizendmaal. Op belangrijke feestdagen doet hij dat wel vijftienhonderd keer.’¹²

Na de ochtendmis zette de tsaar het bestuurswerk met zijn bojaren en secretarissen voort tot het middagmaal. Hij at alleen, omringd door bojaren die de maaltijd gebruikten aan lagere tafels langs de wanden van het vertrek. Hij werd door speciaal aangewezen bojaren bediend; zij proefden zijn voedsel en proefden zijn wijn voor, voordat ze hem de beker aanboden. Het waren gigantische maaltijden: op feestdagen werden wel zeventig gerechten opgediend. De hors-d’oeuvres bestonden uit rauwe groente, vaak komkommers, gezouten vis, ham en talloze *pirozjki*, die soms in plaats van met vlees met eieren, vis, rijst of kool met kruiden waren gevuld. Dan kwamen er soepen en rundvlees, schapenvlees of varkensvlees met uien, knoflook, saffraan en peper. Er waren wildbraad en vis: zalm, steuren en sterlet. Als dessert was er taart, kaas en vers of ingemaakt fruit. De Russen dronken voornamelijk wodka, bier of *kvás*, een minder sterke drank van gegist zwart brood waaraan frambozen, kersen of andere vruchten werden toegevoegd.

Alexej bediende zich echter zelden van de smakelijke schotels die hem werden

aangeboden. Hij stuurde ze als geschenk aan bojaren die hij zijn gunst wilde laten blijken. Zelf at hij met de eenvoud van een kloosterling: droog roggebrood en lichte wijn of bier, met soms een paar druppels kaneelolie erin. Dr. Collins berichtte dat kaneel het ‘aroma impériale’ was. Tijdens de religieuze vasten, aldus Collins, ‘gebruikt de tsaar maar drie maaltijden per week; voor het overige neemt hij een stuk bruin brood met zout, een ingelegde champignon of komkommer en een beker dun bier. Hij neemt een grote vasten van zeven weken in acht en eet in die tijd maar tweemaal vis. (...) Er is geen monnik die zich beter aan de getijden houdt dan hij aan de vasten. We kunnen zeggen dat hij bijna acht maanden per jaar vast.’¹³

Na het eten sliep de tsaar drie uur, tot het tijd was om weer naar de kerk te gaan voor de vespers, maar bij die godsdienstoefening sprak hij opnieuw met zijn bojaren over staatszaken. Het avondmaal en het einde van de dag bracht hij door met zijn gezin, of hij schaakte of speelde triktrak met vrienden. Tijdens die uren hoorde Alexej bij voorkeur mensen voorlezen of verhalen vertellen. Hij luisterde graag naar boeken over kerkgeschiedenis of heiligenlevens, of uiteenzettingen over de geloofsleer. Maar ook hoorde hij de verslagen van Russische gezanten over hun reizen in het buitenland, of luisterde naar uittreksels van buitenlandse kranten of verhalen die werden verteld door pelgrims en zwervers die naar het paleis waren gebracht om de vorst te amuseren. Bij warmer weer verliet Alexej het Kremlin voor een bezoek aan zijn landhuizen buiten Moskou. Het landgoed in Preobrazjenskoje aan de Jaoeza, was het centrum van Alexeys favoriete sport, de valkerij. In de loop der jaren bouwde hij een enorm complex op met 200 valkeniers, 3000 valken en 100.000 duiven.

Het grootste deel van de tijd bracht Alexej echter door met bidden en werken. Hij twijfelde er nooit aan dat het recht om te regeren hem door God was geschonken. Volgens hem waren hij en alle andere monarchen door God gekozen en waren ze alleen aan God verantwoording schuldig. Onder de tsaar stond wat rang betrof de adel, die in bijna een dozijn rangen was onderverdeeld. De aanzienlijkste edelen bekleedden de hoogste, die van bojaar. Zij waren de leden van de oude vorstenfamilies die erfelijk grondbezit hadden. Onder hen kwamen verschillende groepen lagere adel, die voor bewezen diensten landgoederen hadden ontvangen. Er was een kleine middenklasse van kooplui, handwerkslieden en andere stadsbewoners en dan volgden, als reusachtige basis van de piramide, de boeren en lijfeigenen, die het overgrote deel van de maatschappij uitmaakten. Hun levensomstandigheden kwamen ruwweg overeen met die van de horigen in het middeleeuwse Europa. De meeste Moskovieten duiden met de titel ‘bojaar’ alle edelen en hogere ambtenaren aan. Het echte dagelijks bestuur van de regering van de tsaar was intussen in handen van een dertig tot veertig departementen, de *prikazy*. Die waren inefficiënt en verkwistend, ze deden dubbel werk, waren oncontroleerbaar en corrupt. Het was, kortom, een bureaucratie die niemand had ontworpen en waarop niemand werkelijk invloed kon uitoefenen.

Vanuit zijn schemerige, van wierook doortrokken kamers en kapellen in het Kremlin regeerde tsaar Alexej over de grootste natie ter wereld. Uitgestrekte vlakten, einde-loze donkere wouden, woestijnen en toendra's volgden elkaar op van Polen tot aan de Grote Oceaan. Nergens in die immense ruimte werd de horizon door iets anders bepaald dan door lage bergen en heuvels. De enige natuurlijke barrières die de voortgang over de vlakten bemoeilijkten waren de rivieren, en die waren sinds onheuglijke tijden in gebruik als netwerk van waterwegen. Het voornaamste stroomgebied van de bovenloop van vier grote rivieren lag in de streek rond Moskou: de Dnjepr, de Don en de reusachtige Wolga stroomden zuidelijk naar de Zwarte Zee en de Kaspische Zee; de Westelijke Dvina stroomde naar de Oostzee en de Noordelijke Dvina naar de bevroren Noordelijke IJszee.

In dit onafzienbare land waren mensenlevens dun gezaaid. Ten tijde van Peters geboorte – tegen het einde van de regering van tsaar Alexej – telde de bevolking van Rusland zo'n acht miljoen mensen. Dat was ongeveer evenveel als in het westelijke buurland van Rusland, Polen, maar de Russen leefden verspreid over een veel groter gebied. De bevolking was talrijker dan die van Zweden (minder dan twee miljoen) of Engeland (iets meer dan vijf miljoen), maar minder dan de helft van die van de dichtstbevolkte en machtigste staat van Europa, het Frankrijk van Lodewijk XIV (negentien miljoen). Een fractie van de Russische bevolking woonde in de oude Russische steden – Nizjni-Novgorod, Moskou, Novgorod, Pskov, Vologda, Archangelsk, Jaroslavl, Rostov, Vladimir, Soezdal, Tver, Toela – en in de nog niet zo lang geleden verworven steden Kiev, Smolensk, Kazan en Astrachan. De meeste mensen woonden op het platteland, waar ze een taaie strijd om het bestaan voerden met de aarde, de bossen en het water.

Het rijk van tsaar Alexej was wel reusachtig groot, maar de kwetsbare grenzen van Rusland stonden onder druk. In het oosten had Mosковиë onder Ivan de Verschrikkelijke en zijn opvolgers de middenloop van de Wolga en het kanaat van Kazan veroverd, waarmee ze het Russische Rijk hadden vergroot tot Astrachan en de Kaspische Zee. Men was de Oeral overgestoken en had de onmetelijke, vrijwel lege vlakten van Siberië aan het domein van de tsaar toegevoegd. Russische pioniers waren doorgedrongen tot het noordelijke deel van de Grote Oceaan en hadden daar een paar armzalige nederzettingen gevestigd, al had een conflict met de agressieve Mantsjoe-dynastie uit China hen gedwongen hun voorposten langs de Amoer terug te trekken.

In het westen en zuiden werd Rusland omringd door vijanden die zich inspannen om de reus geïsoleerd te houden en hem geen vrije doorgang naar zee te gunnen. Zweden, in die tijd alleenheerser van de Oostzee, bewaakte die zeeweg naar het westen. In het westen lag ook het katholieke Polen, de oude vijand. Nog onlangs had tsaar Alexej Smolensk op Polen terugveroverd, hoewel die versterkte Russische stad slechts 250 kilometer van Moskou verwijderd ligt. Tegen het einde van zijn regering had Alexej Kiev weer op Polen veroverd; het was een prachtige buit, de moe-

der van alle Russische steden en de bakermat van het Russische christelijke geloof. Kiev vormde met de vruchtbare gebieden oostelijk en westelijk van de Dnjepr het land van de Kozakken. Zij waren een orthodox volk, van oorsprong gevormd door zwervers, plunders en weggelopen lijfeigenen, die het zware leven in het oude Moskovië waren ontvlucht. Eerst hadden ze ongeregelde ruitersbendes gevormd en later waren ze pioniers geworden, die overal in de noordelijke Oekraïne boerderijen, dorpen en steden stichtten. Geleidelijk breidden de nederzettingen van de Kozakken zich uit naar het zuiden, maar de grenzen lagen nog altijd 500 tot 600 kilometer noordelijk van de Zwarte Zee.

Het tussenliggende gebied, de steppe van de zuidelijke Oekraïne, was leeg. Daar stond het gras zo hoog dat men soms alleen het hoofd en de schouders van een passerende ruiter boven de halmen zag. In de tijd van Alexej was deze steppe het jacht- en weidegebied van de Tataren van de Krim, islamitische afstammelingen van de oude Mongoolse veroveraars en vazallen van de Ottomaanse sultan; ze woonden in dorpen langs de berghellingen en onder de steile rotswanden van de Krim. In de lente en de zomer weidden ze hun vee en paarden op de graslanden. Vaak hingen ze hun bogen, pijlen en kromzwaard om en reden naar het noorden om te plunderen in de Russische en Oekraïense dorpen. Soms bestormden ze ook de houten palissade van een stad en voerden de bevolking weg in slavernij. Deze grote rooftochten, die de Ottomaanse slavenmarkten jaarlijks van duizenden Russische slaven voorzagen, vormden voor de tsaren in het Kremlin een bron van verlegenheid en onrust. Maar tot dan toe had niemand er iets aan kunnen doen. De Tataren hadden zelfs twee keer, in 1382 en 1571, Moskou geplunderd en in brand gestoken.

Voorbij de zware witte kantelen van het Kremlin en de vergulde en blauwe uienkoepls en de houten gebouwen van Moskou lagen de velden en wouden: het echte, eeuwige Rusland.

Eeuwenlang had het woud, diep, rijk, maagdelijk, uitgestrekt als een oceaan, de mens alles verschaft. Tussen berken en sparren, bessenstruiken, mossen en zachte varens had de Rus zowat alles gevonden wat hij nodig had. De houtblokken voor zijn huis en het brandhout om zich te warmen kwamen uit het woud, het mos om de kieren in de muren te dichten, bast voor zijn schoenen, bont voor zijn kleren, de bijenwas voor zijn kaarsen, zoete honing, wilde bessen en paddenstoelen om te eten. En vlees, natuurlijk. Een groot deel van het jaar weergalmde het geboomte van de bijlslagen. Op warme zomerdagen zochten mannen, vrouwen en kinderen paddenstoelen onder de donkere stammen, of baanden ze zich een weg door het hoge gras en de bloemen om wilde frambozen en zwarte en rode bessen te plukken.

Russen zijn groepsmensen. Ze woonden niet geïsoleerd diep in het woud, waar zij zich samen met wolven en beren in het oerbos zouden moeten handhaven. Liever kropen ze bij elkaar in kleine dorpjes op open plekken in het bos, of langs de oevers van meren of traag voortstromende rivieren. Zulke dorpjes vormden het Russische

Rijk: verloren aan het einde van een stoffige weg, omringd door weiden en hooiland. Een verzameling simpele houten huizen rond een kerk, waarvan de uienkoepel de gebeden van de dorpelingen naar de hemel doorgaf.

Er zijn in de wereld maar weinig volkeren die zo in harmonie met de natuur leven als de Russen. Hun land ligt in het noorden, waar de winter vroeg invalt. In september, als het licht al om 4 uur 's middags zwakker wordt, begint een ijzige regen te vallen. Al snel komt de vorst, en de eerste sneeuw valt in oktober. Het duurt niet lang of alles is onder een witte deken verdwenen: de aarde, de rivieren, de wegen, de velden, de bomen en de huizen. Dan laat de natuur niet alleen haar pracht zien, maar ook een angstwekkende almacht. Het landschap wordt een enorme witte zee van golvende heuvels en dalen. Wanneer de hemel grauw is, zie je nauwelijks waar de aarde in de lucht overgaat. Op heldere dagen is de hemel schitterend blauw en het zonlicht verblindend, alsof de sneeuw is bedekt met duizenden diamanten, die het licht breken.

Na een winter van 160 dagen duurt de lente maar een paar weken. Eerst begint het ijs op de rivieren en de meren te breken; dan verschijnt het kabbelende water weer, en dansen de golfjes. Op het land veroorzaakt de dooi modder, een eindeloze, uitgestrekte modderzee, waar mens en dier zich doorheen moet worstelen. Maar de vuile sneeuw trekt zich van dag tot dag verder terug en al gauw komen de eerste groene grassprietjes. Het bos en de weilanden worden groen en komen tot leven. Dieren verschijnen; de leeuweriken en de zwaluwen. In Rusland wordt de terugkeer van de lente begroet met een blijdschap die mensen in meer gematigde streken zich niet kunnen voorstellen. Wanneer de zonnestralen het gras in de weide en de boeren verwarmen, wanneer de dagen snel langer worden en de aarde overal tot leven komt, zet een blij gevoel van herboren zijn, van bevrijding, de mensen aan tot zingen en feesten. De eerste mei is een oude feestdag van wedergeboorte en vruchtbaarheid, waarop de mensen dansen en rondwalen in het bos. En terwijl de jeugd aan de zwier gaat, danken de ouderen God dat ze dit nog mogen meemaken.

De lente haast zich naar de zomer. Die brengt hitte en verstikkend stof, maar ook een verrukkelijke, weidse hemel en de kalmte van het grootse land, dat zich golvend tot aan de einder uitstrekt. Er is de frisheid van de vroege ochtend, de koele schaduw onder een berkenbosje of aan een rivieroever, de zachte lucht en de warme nachtwind. In juni verdwijnt de zon maar een paar uur achter de horizon en het rood van de zonsondergang wordt snel gevolgd door de delicate blauw-met-roze bloes van de dagenraad.

Rusland is een grimmig land met een streng klimaat, maar weinig reizigers kunnen zich aan zijn diepe bekoring onttrekken en geen Rus vindt ooit ergens anders op aarde rust.

MONUMENTALE BIOGRAFIE VAN EEN LEGENDARISCHE TSAAR

Peter de Grote (1672-1725) werd op tienjarige leeftijd tsaar van een immens rijk, dat hij ingrijpend hervormde. In deze biografie schetst historicus Robert K. Massie een beeld van de invloedrijke tsaar tegen de achtergrond van het zeventiende- en achttiende-eeuwse Rusland en Europa.

Massie gaat uitgebreid in op Peters verblijf in Nederland, toen nog de Republiek, waar de tsaar onder de indruk was van de 'reusachtige welvaart' van de Gouden Eeuw. Peter schreef die welvaart in de eerste plaats toe aan de Nederlandse handelsgeest, in de tweede plaats aan de religieuze tolerantie.

Massie doet ook verslag van de relatie tussen Peter de Grote en de Prins van Oranje – die niet alleen stadhouder van Holland en de Verenigde Nederlanden was, maar tevens koning Willem III van Engeland –, volgens Massie 'misschien wel de interessantste politieke figuur die Peter in zijn leven zou ontmoeten'.

Robert K. Massie (1929-2019) was een prominent Amerikaans historicus. Massie wijdde een groot deel van zijn carrière aan de Romanovs, de tsarenfamilie die van 1613 tot 1917 Rusland regeerde. Hij schreef daarover onder meer *Nicolaas en Alexandra*. Zijn biografie van tsaar Peter de Grote werd in 1981 bekroond met de Pulitzerprijs, en geldt nog altijd als de beste biografie van de legendarische tsaar.

'Dit boek leest als een roman – en beter zelfs dan de meeste.'
– *The New York Times Book Review*

Uitgeverij Omniboek

